

Stosunki Turcja – UE w tle konfliktu o Górski Karabach

Stronami w wojnie o Republikę Górskiego Karabachu - który na arenie międzynarodowej jest uznawany za terytorium Azerbejdżanu, ale jest zdominowany przez etnicznych Ormian, którzy oderwali się od Baku podczas wojny w latach 90. ubiegłego stulecia - są Azerbejdżan i Armenia. Azerbejdżan jest wspierany przez Turcję, która pierwszy raz w tak zdecydowany sposób włączyła się do walk pod koniec września 2020 r. i to jej zaangażowanie w postaci wsparcia militarnego, retorycznego i moralnego, przyczyniło się do zwycięstwa Azerbejdżanu⁴⁰⁴. Można powiedzieć, że Republika Turcji była drugim zwycięzcą tego starcia, gdyż wzmocniła swoją rolę w regionie - na strategicznie ważnym Kaukazie Południowym⁴⁰⁵; trzecim zwycięzcą – mediacyjnym (dyplomatycznym) - była Rosja, która pośredniczyła w podpisaniu rozejmu z 9 na 10 listopada 2020 r.⁴⁰⁶. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że Turcja jako jedyna nawoływała Azerbejdżan do walki i zapewniała o swoim wsparciu. Tak jednoznaczne stanowisko spotkało się z dużą dezaprobatą ze strony Stanów Zjednoczonych, państw Zachodu, Rosji, Iranu oraz NATO, które nakłaniały strony konfliktu do zaprzestania krwawych walk⁴⁰⁷.

Celem niniejszego artykułu jest przeanalizowanie aktualnej taktyki, jaką stosuje Turcja w polityce zagranicznej oraz wobec Unii Europejskiej na podstawie dwóch wydarzeń: konfliktu w Górskim Karabachu oraz spotkania Rady Europejskiej (analizie poddano lata 2020 – 2021); a także podjęcie próby prognozy dla stosunków Turcja – UE (w latach 2021 –

⁴⁰⁴ P. Keddie, *What's Turkey's role in the Nagorno-Karabakh conflict?* za: <https://www.aljazeera.com/features/2020/10/30/whats-turkeys-role-in-the-nagorno-karabakh-conflict> (11.05.2021).

⁴⁰⁵ A. Gabuev, *Viewpoint: Russia and Turkey - unlikely victors of Karabakh conflict*, za: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54903869> (11.05.2021).

⁴⁰⁶ W. Repetowicz, *Rozejm w Górskim Karabachu to nowy układ rosyjsko-turecki*, *Defence24*, 2020 [Relacja z Erywania], za: <https://www.defence24.pl/rozejm-w-gorskim-karabachu-to-nowy-uklad-rosyjsko-turecki-relacja-z-erywania> (11.05.2021).

⁴⁰⁷ P. Keddie, *What's Turkey's role...*, *op. cit.* oraz A. Kaushik, *Turkey's role complicates Nagorno-Karabakh peace proces*, za: <https://www.wionews.com/opinions-blogs/turkeys-role-complicates-nagorno-karabakh-peace-process-350838> (12.05.2021).

2026, gdyż okres ten zdaniem autorki będzie zdeterminowany zarówno przez nasilające się procesy migracyjne, jak i podmiotową politykę zagraniczną Republiki Turcji) oraz przedstawienie najbardziej i najmniej prawdopodobnym scenariuszy dla omawianych relacji.

W dostępnych opracowaniach dotyczących konfliktu w Górskim Karabachu skupiono się na stosunkach Turcja – Rosja⁴⁰⁸, w tym na domniemaniach, że przed podpisaniem porozumienia Rosja i Turcja zawarły nieformalne porozumienia, dzieląc się wpływami na Południowym Kaukazie⁴⁰⁹; na kwestiach co tak naprawdę zyskał a co stracił Azerbejdżan i co straciła Armenia⁴¹⁰; jaka była rola armii tureckiej i jakie czynniki zadecydowały o zwycięstwie Azerbejdżanu⁴¹¹ oraz na tym, że zwycięstwo militarne Turcji nie przełożyło się na sukces dyplomatyczny i czy ta sytuacja może ulec zmianie⁴¹²? Brak jest natomiast opracowań, które odpowiadałyby na postawione w niniejszym artykule pytanie badawcze: Czy zaangażowanie Turcji w konflikt w Górskim Karabachu, jest zwiastunek rosnącej potęgi Turcji w jej relacjach z Unią Europejską?

W odpowiedzi na powyższe pytanie badawcze pomoże weryfikacja postawionej hipotezy badawczej: Turcja angażując się w konflikt w Górskim Karabachu i wzmacniając swoją pozycję w regionie, jednocześnie utrzymała dobrą pozycję negocjacyjną z UE i ma szansę zostać równorzędnym partnerem UE.

W artykule zastosowanie znalazło podejście realistyczne (realizm neoklasycyzy)⁴¹³, wykorzystano metodę dedukcji⁴¹⁴, opierając się na wybranych - pod kątem przedstawienia odmiennych stanowisk oraz opinii dotyczących konfliktu i polityki zagranicznej Turcji - oświadczeniach, komunikatach, komentarzach, publikacjach naukowych i materiałach

⁴⁰⁸ A. Borshchevskaya, *Russia and Turkey in Nagorno-Karabakh: A recipe for long-term instability*, za: <https://www.mei.edu/publications/russia-and-turkey-nagorno-karabakh-recipe-long-term-instability> (11.05.2021).

⁴⁰⁹ M. Ciecierski, *Chińskie zaangażowanie ekonomiczne w regionie Kaukazu Południowego na tle konfliktu azersko-ormiańskiego*, s.7, za <https://instytutboyma.org/wp-content/uploads/2021/01/M.-Ciecierski-Chi%C5%84skie-zaanga%C5%BCowanie-ekonomiczne-w-regionie-Kaukazu-Po%C5%82udniowego-na-tle-konfliktu-azersko-ormia%C5%84skiego-1.pdf> (11.05.2021).

⁴¹⁰ W. Repetowicz, *Rozejm w Górskim Karabachu to nowy.....*, *op. cit.*

⁴¹¹ H. Yalçınkaya, *Turkey's Overlooked Role in the Second Nagorno-Karabakh War*, za: <https://www.gmfus.org/publications/turkeys-overlooked-role-second-nagorno-karabakh-war> (11.05.2021).

⁴¹² B. Kayaoglu, *Nagorno-Karabakh conflict tests Turkey's hard power without diplomacy*, za: <https://www.al-monitor.com/originals/2020/10/turkey-russia-azerbaijan-armenia-nagorno-karabakh-conflict.html> (11.05.2021).

⁴¹³ J. Czaputowicz, *Mapa współczesnego realizmu: realizm klasycyzy, neorealizm, realizm neoklasycyzy*, s.33, za: <http://ptsm.edu.pl/wp-content/uploads/publikacje/teoria-realizmu-w-nauce-o-stosunkach-miedzynarodowych/J.Czaputowicz.pdf> (11.05.2021).

⁴¹⁴ K. J. Helnarska, *Podstawowe metody badawcze w politologicznych, pracach doktorskich* [w:] Zeszyty Naukowe AON nr 3(76) 2009, s. 325, za: <http://31.186.81.235:8080/api/files/view/40419.pdf> (11.05.2021).

prasowych oraz zastosowano metodę scenariuszową⁴¹⁵ do stworzenia najbardziej i najmniej prawdopodobnych scenariuszy dla stosunków Turcja – UE na tle konfliktu w Górskim Karabachu.

Ewoluuująca strategia Turcji w konflikcie o Górski Karabach

Turcja od samego początku wybuchu konfliktu w Górskim Karabachu popierała Azerbejdżan i jego roszczenia względem spornego terytorium, jednak nie angażowała się w zdecydowany sposób, ani militarny ani retoryczny⁴¹⁶.

Bezpośrednio po zimnej wojnie, Republika Turcji prowadziła bardzo zachowawczą politykę zagraniczną w stosunku do Górskiego Karabachu, współpracując ze swoimi sojusznikami z NATO i opowiadając się za status quo spornego terenu. Dlatego w 1990 r. po wybuchu walk między Azerbejdżanem a Armenią, odmówiła bezpośredniego zaangażowania w konflikt. Przyjęła ona do tego stopnia bezpieczną linię postępowania, że nawet gdy Armenia zdobywała przewagę w walce, Turcja ograniczyła się tylko do zamknięcia granicy z Armenią i przeszkolenia azerbejdżańskich oficerów. Warto podkreślić, że Ankara wspierała również wysiłki dyplomatyczne zmierzające do rozwiązania konfliktu⁴¹⁷.

Pewnym przełomem w tym podejściu było niepowodzenie dyplomatyczne na linii Turcja – Armenia w roku 2008 i od tego momentu relacje militarne między Azerbejdżanem i Turcją uległy zacieśnieniu⁴¹⁸. Nie znaczyło to jednak, że Turcja została zwolennikiem starć zbrojnych. Potwierdzeniem jest sytuacja z lutego 2011 r., kiedy to Międzynarodowa Grupa Kryzysowa wydała raport, w którym zasygnalizowała niepokój wywołany możliwością wybuchu konfliktu w Karabachu i wyraziła swoją opinię, że jeśli Turcja pod presją publiczną zaangażuje się w konflikt to będzie to niekorzystne posunięcie dla jej polityki zagranicznej; tego samego zdania byli tureccy urzędnicy⁴¹⁹.

Dlaczego więc nastąpiła zmiana polityki zagranicznej tego kraju z bezkonfliktowej tzw. „zerowych problemów z sąsiadami” na agresywną?

⁴¹⁵ Dong-ho Han, *Scenario Construction and Its Implications for International Relations Research*, The Korean Journal of International Studies, 2011, Vol. 9, No. 1, p. 44; 2011 The Korean Association of International Studies.

⁴¹⁶ P. Keddie, *What's Turkey's role...*, *op. cit.*

⁴¹⁷ N. Danforth, *What did Turkey gain from the Armenia-Azerbaijan war?*, za: <https://eurasianet.org/perspectives-what-did-turkey-gain-from-the-armenia-azerbaijan-war> (11.05.2021).

⁴¹⁸ P. Keddie, *What's Turkey's role...*, *op. cit.*

⁴¹⁹ N. Danforth, *What did Turkey.....*, *op. cit.*

Wśród zdarzeń niejako go usprawiedliwiających, że obecnie stosuje bardziej „awanturniczą” politykę zewnętrzną można wymienić: wybuch wojny domowej w Syrii, gwałtowny powrót konfliktu kurdyjskiego w Turcji i próbę zamachu stanu w roku 2016⁴²⁰. Jednak z drugiej strony, nie sposób nie zauważyć, że jak mówi K. Strachota „to co podnoszono w Arabskiej Wiośnie” AKP realizowała od 10 lat w Turcji”⁴²¹.

Zarówno więc wewnętrzne przemiany w Republice Turcji, jak i okoliczności zewnętrzne, zmieniły spojrzenie tego państwa na wszelkie procesy zachodzące na arenie międzynarodowej i ewentualne sojusze, co spowodowało zmianę strategii w polityce zewnętrznej. Punkt kulminacyjny ewolucji dotyczącej polityki zagranicznej Turcji - realizowanej równoległe z zacieśnianiem relacji na linii Turcja - Azerbejdżan, co obserwujemy już od ponad 10 lat – świat zobaczył podczas drugiej wojny w Górskim Karabachu.

27 września 2020 r., jako podało BBC, doszło do silnych starć między wojskami Azerbejdżanu i Armenii w Górskim Karabachu⁴²² i w trakcie tej wojny, która trwała 44 dni i zakończyła się podpisaniem porozumienia w sprawie rozejmu w Górskim Karabachu⁴²³, Turcja pokazała się jako nawołująca do walk i wspierająca militarnie jedną ze stron, a nie jak we wcześniejszych okresach unikająca zbrojnego zaangażowania. Warto dodać, że w lipcu 2020 r. po wybuchu walk między siłami azerskimi i armeńskimi na północ od Górskiego Karabachu w pobliżu gazociągów, Turcja zobowiązała się do „bezwarunkowego” poparcia dla Azerbejdżanu. W lipcu i sierpniu kraje te przeprowadziły wspólne ćwiczenia wojskowe, a Ankara w azerskim mieście Ganja pozostawiła dwa ze swoich myśliwców F-16⁴²⁴.

Chociaż konflikt trwa od prawie trzech dekad, to ten z 2020 roku okazał się największym (rozprzestrzenił się na sąsiadujący Iran) i pochłaniającym najwięcej ofiar. I to wsparcie prezydenta Turcji dla Azerbejdżanu odegrało kluczową rolę w zwiększeniu skali i odwróceniu sytuacji na korzyść Azerbejdżanu⁴²⁵. Konflikt wywołał również dyskusje o programie zbrojeniowym Azerbejdżanu oraz o wkładzie Turcji w ten program, z której wysnuto wniosek, że „największym wkładem Turcji w zwycięstwo Azerbejdżanu w drugiej wojnie o Górski Karabach nie były ani drony, które dostarczała, ani doradcy wojskowi,

⁴²⁰ *Ibidem*

⁴²¹ K. Strachota, *Polityka zagraniczna Turcji*, OSW, odcinek podcastu, komentarze 2021 <https://open.spotify.com/episode/0shphSEhj1GoGIb154dH5F?si=85cb20c44a4c42c4&nd=1> (20.05.2021).

⁴²² M. Ciecierski, *Chińskie zaangażowanie ekonomiczne.....*, *op. cit.*

⁴²³ W. Repetowicz, *Rozejm w Górskim....*, *op. cit.*

⁴²⁴ P. Keddie, *What's Turkey's....*, *op. cit.*

⁴²⁵ A. Borshchevskaya, *Russia and Turkey....*, *op. cit.*

których rzekomo zapewniała, ale trzy dekady skrupulatnego budowania armii⁴²⁶. Turcja jest bowiem dopiero trzecim co do wielkości dostawcą broni do Azerbejdżanu po Izraelu i Rosji⁴²⁷, czy jak podaje Sztokholmski Międzynarodowy Instytut Badań nad Pokojem czwartym (Turcję w dostawach wyprzedza jeszcze Białoruś)⁴²⁸.

Walki w Górskim Karabachu, były niewątpliwie pokazem siły Turcji, której wkładu w zwycięstwo Azerbejdżanu, nikt nie kwestionuje. A jeśli dodamy do tego słowa prezydenta Turcji Recep Tayyip Erdogana wypowiedziane podczas grudniowej wizyty w Baku, „walki prowadzone na obszarach politycznych i wojskowych będą odtąd kontynuowane na wielu innych frontach⁴²⁹”, to chyba nie wątpliwości, że Ankara nie zamierza poprzestać w rozbudowywaniu swoich wpływów w tym rejonie.

Co ujawnił konflikt w Górskim Karabachu w relacjach Turcja – UE? Ocena i próba prognozy

Konflikt w Górskim Karabachu, jak w soczewce ujawnił pozycje i ambicje Turcji oraz jej relacje (animozje) z Zachodem, w tym z UE. I trzeba stwierdzić, że z tego starcia Turcja wyszła zwycięsko, gdyż poza dezaprobatą ze strony Zachodu (np. prezydent Emmanuel Macron oskarżył Turcję o wysyłanie dzihadystów z Syrii do Azerbejdżanu, czemu Ankara zaprzeczyła⁴³⁰) czy wręcz jego biernością⁴³¹, żadne sankcje z tytułu zaogniania konfliktu Turcji nie spotkały.

Konflikt o Górski Karabach mimo, że jest konfliktem regionalnym, może prowadzić do destabilizacji w systemie międzynarodowym, nawet o zasięgu globalnym. I zdaniem autorki artykułu, tutaj można upatrywać taktyki przyjętej przez Turcję, która ma ambicje zostać mocarstwem globalnym⁴³². Działania Turcji są sprzeczne ze standardami UE, coraz bardziej ją odsuwają od wspólnoty unijnej i to obserwujemy już od dłuższego czasu⁴³³. W dostępnych opracowaniach możemy spotkać się ze stanowiskami, że oddalanie się Ankary

⁴²⁶ H. Yalçinkaya, *Turkey's Overlooked...*, *op. cit.*

⁴²⁷ P. Keddie, *What's Turkey's role...*, *op. cit.*

⁴²⁸ H. Yalçinkaya, *Turkey's Overlooked...*, *op. cit.*

⁴²⁹ A. Kaushik, *Turkey's role complicates...*, *op. cit.*

⁴³⁰ B. Kayaoglu, *Nagorno-Karabakh conflict...*, *op. cit.*

⁴³¹ W. Repetowicz, *Rozejm w Górskim...*, *op. cit.*

⁴³² J. Rösler, *Turcja - w procesie ewolucji od mocarstwa regionalnego do wielkiego mocarstwa*, *Alcumena*, nr 1(1)/2020, s. 124, za: <http://alcumena.fundacijpsc.pl/index.php/alcumena/article/view/79/22> (26.05.2021).

⁴³³ S. Ananicz, *Samotność w cnocie. Ideologia nowoturecka w polityce zagranicznej Turcji*. Punkt Widzenia OSW, Warszawa, Nr 49, s. 31 Pobrane z: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_49_pl_samotnosc_cnocie_net.pdf. (1.06.2021).

od Zachodu przyniosło temu krajowi same straty⁴³⁴ i że napięte relacje z UE, mogą doprowadzić do konfliktu i pozostania przez Turcję „niespełnionym” mocarstwem⁴³⁵.

Zdaniem autorki prezydent Recep Tayyip Erdogan wcale nie obawia się samotności czy marginalizacji na arenie międzynarodowej, najwyraźniej ma to wkalkulowane w swoje poczynania, a swoje interesy realizuje wchodząc w „doraźne sojusze”. Dobrym przykładem, jak Turcja „rozgrywa” swoich partnerów/konkurentów/oponentów (wymienne nazewnictwo użyte celowo, co ma uświadomić możliwy zmieniający się stosunek Turcji do organizacji, w zależności od interesu Turcji) są jej stosunki z UE.

Od roku 1995 w którym została zawarta unia celna Turcji z UE, poprzez nadanie Turcji statusu państwa kandydującego do pełnego członkowska w UE (szczyt Rady Europejskiej, Helsinki 10-11.12.1999) po dzień dzisiejszy, kiedy przesuwane są negocjacje akcesyjne przez część przywódców państw unijnej „piętnastki”⁴³⁶, wiele zmieniło się w relacjach między Ankarą a wspólnotą państw unijnych.

Obecnie wydaje się, że Turcja mimo, iż oficjalnie jest krajem kandydującym do wstąpienia do UE, coraz mniej jest zainteresowana byciem drugorzędnym członkiem UE, a postanowiła zostać równorzędnym partnerem UE⁴³⁷. To stanowisko K. Strachoty podziela autorka.

Zdaniem autorki zarówno UE, jak i Turcja nie mają złudzeń, że Republika Turcji nie zostanie członkiem wspólnoty, gdyż stanowiska obu stron są rozbieżne w wielu kwestiach, m.in. zaangażowania zbrojnego w konflikty regionalne, którego przykładem jest konflikt o Górski Karabach.

W poniższej części artykułu autorka skupiła się analizie relacji Turcji z UE na tle omawianego konfliktu oraz prognozach dotyczących stosunków na linii Turcja – UE. Wśród znaczących oświadczeń wydanych przez wspólnotę dotyczących konfliktu i Turcji należy wymienić: *oświadczenie wysokiego przedstawiciela wydane w imieniu Unii Europejskiej*, które dotyczyło Górskiego Karabachu⁴³⁸, *WSPÓLNY KOMUNIKAT DO RADY*

⁴³⁴ A. Adamczyk, *Quo Vadis Turcja - koniec europejskiego kierunku w polityce zagranicznej Turcji?* „Rocznik Integracji Europejskiej” 2017, nr 11, s. 272, DOI: 10.14746/rie.2017.11.19

⁴³⁵ J. Rösler, *Turcja - w procesie ewolucji...*, op. cit., s. 122.

⁴³⁶ M. Dahl, *Polityka zagraniczna Turcji – uwarunkowania wewnętrzne subiektywne*, *Studia Orientalne* 2019, nr 2 (16), s. 94-95, za: <https://doi.org/10.15804/so2019206> (5.06.2021).

⁴³⁷ K. Strachota, *Polityka zagraniczna Turcji...*, op. cit.

⁴³⁸ Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Górski Karabach: oświadczenie wysokiego przedstawiciela wydane w imieniu Unii Europejskiej*, Komunikat prasowy, 11.10.2020, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2020/10/11/nagorno-karabakh-declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-european-union/> (4.06.2021).

*EUROPEJSKIEJ dotyczący Stanu stosunków politycznych, gospodarczych i handlowych między UE a Turcją*⁴³⁹, *Oświadczenie członków Rady Europejskiej*⁴⁴⁰ oraz *Oświadczenie prezydent von der Leyen po spotkaniu z prezydentem Turcji Erdoğanem*⁴⁴¹.

W oświadczeniu wydanym w imieniu UE, czytamy, że „UE apeluje do stron, by ściśle przestrzegały porozumienia, i wzywa wszystkie podmioty, w tym strony zewnętrzne, by powstrzymały się od działań, które mogłyby doprowadzić do dalszych ofiar. W tym względzie z ogromnym niepokojem odnotowujemy doniesienia o kontynuowaniu działań wojskowych, w tym skierowanych przeciwko obiektom cywilnym, a także o ofiarach wśród ludności cywilnej. Apelujemy do stron, by zapewniły pełne respektowanie porozumienia w terenie⁴⁴²”.

We *WSPÓLNYM KOMUNIKACIE DO RADY EUROPEJSKIEJ dotyczącym Stanu stosunków politycznych, gospodarczych i handlowych między UE a Turcją*⁴⁴³, który został wystosowany przez sekretarza generalnego Komisji Europejskiej, znalazły się zapisy, że „Coraz bardziej asertywna polityka Turcji koliduje z priorytetami UE w ramach wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa (WPZiB). Istnieją wprawdzie ramy instytucjonalne umożliwiające Turcji udział w WPZiB i wspólnej polityce bezpieczeństwa i obrony (WPBiO), jednak w 2020 r. Turcja wykazała bardzo niski wskaźnik dostosowania, wynoszący około 11 %. Turcja nadal nie stosowała się do większości decyzji Rady (w sprawie środków ograniczających), w tym dotyczących Rosji, Wenezueli, Syrii i Libii, oraz deklaracji UE, np. w sprawie Górskiego Karabachu (...).

Niedawne wsparcie Turcji dla działań zbrojnych w Kaukazie podczas konfliktu w Górskim Karabachu stawia pod znakiem zapytania rolę Turcji w regionie. Kraj ten zaprzestał promowania działań pokojowych i poparł dążenia Azerbejdżanu do zbrojnego rozwiązania konfliktu. Granica między Turcją a Armenią pozostaje zamknięta od kwietnia 1993 r. UE zachęca Turcję do otwarcia granicy z Armenią”.

⁴³⁹ Komisja Europejska, *WSPÓLNY KOMUNIKAT DO RADY EUROPEJSKIEJ, Stan stosunków politycznych, gospodarczych i handlowych między UE a Turcją*, Bruksela, dnia 20.3.2021 r.

⁴⁴⁰ Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Oświadczenie członków Rady Europejskiej*, 25.03.2021, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2021/03/25/statement-of-the-members-of-the-european-council-25-march-2021/> (4.06.2021).

⁴⁴¹ European Commission, *Statement by President von der Leyen following the meeting with Turkish President Erdoğan*, za: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_21_1603 (4.06.2021).

⁴⁴² Rada UE, *Górski Karabach: oświadczenie.....*, *op. cit.*

⁴⁴³ Komisja Europejska, *WSPÓLNY KOMUNIKAT.....*, *op. cit.*

Nie ma więc żadnych wątpliwości, że organizacje unijne jednoznacznie negatywnie oceniły poczynania Republiki Turcji w omawianym konflikcie. Warto nadmienić, że podobnych kwestii spornych na linii Turcja – UE jest więcej (m.in: kwestia cypryjska czy grecka); a z tego można wnioskować, że kraj ten idzie „na starcie” z UE.

Napięte relacje Turcja – UE, znalazły odzwierciedlenie w rozmowach, które odbywały się w przeddzień posiedzenia Rady Europejskiej (posiedzenie odbyło się 25.03.2021 r.), podczas których otwarcie podnoszono konieczność obrania twardego kursu wobec Republiki Turcji, włącznie ze spekulacjami dotyczącymi możliwości wprowadzenia sankcji wobec niepokornego kraju⁴⁴⁴.

Jednak w wydanym po marcowym posiedzeniu unijnym *Oświadczeniu członków Rady Europejskiej*⁴⁴⁵ nie znalazł się żaden zapis o nałożeniu sankcji na Turcję, a najbardziej krytyczna opinia dotyczyła praworządności i praw człowieka, gdyż w tym aspekcie Turcja odbiega od standardów unijnych. Pozostałe wnioski są korzystne dla Turcji, a dotyczą rozwijania współpracy UE z Turcją (cel strategiczny wspólnoty) oraz jej zacieśniania (UE zastrzegła jednak, że jest to proces warunkowy i odwracalny). Zacieśnianie ma przebiegać w trzech obszarach: modernizacji unii celnej, która łączy UE z Turcją (Turcja zabiegała o to od wielu lat), rozpoczęcia dialogu na wysokim szczeblu (zagadnienia dotyczące zdrowia publicznego, klimatu, zwalczania terroryzmu, a także kwestii regionalnych) oraz rozwoju kontaktów międzyludzkich i mobilności (np. ruch turystyczny w czasach pandemii na linii Turcja – kraje unijne). Unia doceniła rolę Turcji w przyjmowaniu syryjskich uchodźców, zapewniając o dalszym wsparciu finansowym i zadeklarowała wzmocnienie współpracy z Turcją, w szczególności w kwestiach ochrony granic, przeciwdziałania nielegalnej migracji, a także powrotach uchodźców z terenów unijnych do Turcji.

Stanowisko Rady Europejskiej zostało potwierdzone na początku kwietnia, kiedy Ankarę odwiedziła szefowa Rady Europejskiej⁴⁴⁶. Warto podkreślić, że w rozmowach z przedstawicielami unijnymi prezydent Erdogan wyraźnie zaznaczył, że pomoc Turcji w sprawie uchodźców uzależnia od otwarcia dwóch kolejnych rozdziałów akcesyjnych. Zdaniem autorki Ankarze wcale na tym nie zależy, a jedynie będzie chciała wysądować, jak bardzo kraje unijne są „pod ścianą” w kwestiach migracyjnych. A to z kolei zapewni

⁴⁴⁴ A. Michalski, K. Strachota, *UE wobec Turcji – marchewka zamiast kija*, 2021, OSW, Publikacje/Analizy/Komentarz 2021-03-29, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-03-29/ue-wobec-turcji-marchewka-zamiast-kija> (9.06.2021).

⁴⁴⁵ Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Oświadczenie członków ...*, *op. cit.*

⁴⁴⁶ European Commission, *Statement by President...*, *op. cit.*

władzom Turcji lepszą pozycję negocjacyjną w rozmowach dotyczących kwestii migracyjnych, co może przełożyć się np. na otrzymanie większego wsparcia finansowego z funduszy unijnych. I mimo występujących w przeszłości niesnasek i prowokacji ze strony tureckiej (np. „wbrew oświadczeniu UE-Turcja z marca 2016 r., pod koniec lutego 2020 r., Turcja aktywnie zachęcała migrantów i uchodźców do przedostania się na teren UE, co doprowadziło to do aktów przemocy na greckich granicach lądowych i morskich”⁴⁴⁷) to obydwie strony doskonale zdają sobie sprawę, że muszą ze sobą współpracować w kwestiach migracyjnych. I to właśnie te kwestie zadecydowały o korzystnych ustaleniach, jakie zapadły dla Turcji na marcowym posiedzeniu Rady Europejskiej. Czy mocna karta migracyjna (umowa o współpracy unijno-tureckiej w sprawie uchodźców wygasła w marcu 2021 r.⁴⁴⁸), którą trzyma w ręku prezydent Erdogan doprowadzi Turcję do osiągnięcia sukcesu w stosunkach z UE i na arenie międzynarodowej?

Zdaniem J. Röslera same procesy migracyjne nie uturują Turcji drogi do bycia mocarstwem, gdyż na przeszkodzie może stanąć pogłębiający się kryzys gospodarczy Turcji (spotęgowany jeszcze przez pandemię), której gospodarka jest w dużym stopniu uzależniona od UE⁴⁴⁹. Autorka niniejszego artykułu polemizowałaby z tym stwierdzeniem, gdyż powiązanie gospodarcze Turcji z UE jest obusieczną bronią i nie można powiedzieć, że gospodarczy kryzys Turcji jest i będzie dla Unii obojętny. Dlatego w tej kwestii autorka przychyliła się do opinii K. Strachota⁴⁵⁰, który w kryzysie gospodarczym Turcji upatruje również problemów dla UE. Poza tym, może powtórzyć się scenariusz, że Turcja za wsparcie unijne, przyjmie uchodźców, którzy mieliby potencjalnie pojawić się w krajach UE (np. w Niemczech). Dlatego zdaniem autorki kwestie migracyjne, które są obecnie najtrudniejsze do rozwiązania dla UE, uturują Turcji drogę do budowania swojej potęgi na arenie międzynarodowej, a jeśli dodamy do tego liczne konflikty regionalne w których Turcja aktywnie uczestniczy, to UE będzie wolała mieć w Ankarze równorzędnego partnera do interesów i do rozwiązywania konkretnych problemów niż wroga.

Zestawienie tych dwóch niewątpliwie bardzo znaczących wydarzeń, tj. konfliktu w Górskim Karabachu i spotkania Rady Europejskiej w pełni oddaje taktykę, jaką stosuje Turcja na arenie międzynarodowej. Z jednej strony bardzo agresywną (Turcja zachęcała

⁴⁴⁷ Komisja Europejska, *WSPÓLNY KOMUNIKAT...*, *op. cit.*

⁴⁴⁸ Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Oświadczenie UE-Turcja (18 marca 2016)*, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/> (15.06.2021).

⁴⁴⁹ J. Rösler, *Turcja - w procesie ewolucji...*, *op. cit.*, s. 125.

⁴⁵⁰ K. Strachota, *Polityka zagraniczna Turcji...*, *op. cit.*

Azerbejdżan do walki, a po podpisaniu porozumienia podczas grudniowej wizyty w Baku prezydent Erdogan zapowiedział kontynuację tej walki na wielu innych frontach), ale z drugiej potrafiącą zrobić krok w tył, aby uzyskać to na czym jej w danej chwili zależy (kilka tygodni przez spotkaniem unijnym ograniczyła swoje poczynania na Morzu Śródziemnym oraz wyraziła gotowość do pełnej liberalizacji polityki wewnętrznej⁴⁵¹). Dlatego zdaniem autorki choć polityka Turcji jest uważana za „awanturniczą”, to jest ona bardzo przemyślana i jak na razie skuteczna.

Tak zdecydowane stanowisko Turcji w omawianym konflikcie jest jasnym sygnałem dla Europy i reszty świata, że Turcja ma własne zdanie, jeśli chodzi o politykę zagraniczną, własne ambicje i nie zamierza poddawać się presji innych państw czy instytucji. To z pewnością budzi respekt innych graczy na arenie międzynarodowej, chociaż głośno się o tym nie mówi. Można stwierdzić, że Turcja swoje ewentualne sojusze z innymi państwami czy współdziałanie w ramach instytucji europejskich i światowych, traktuje jako elementy (schody) swojej drogi do wzmocnienia pozycji na arenie międzynarodowej, na co dobrym przykładem są jej zmieniające się na przestrzeni lat relacje z UE.

To czy Turcja będzie konsekwentnie podążała tą drogą, w dużej mierze zależy będzie od sytuacji wewnętrznej kraju. Obecna polityka może w perspektywie dłuższego czasu przynieść Turcji profity, ale przy założeniu że ustroj pozostanie taki jaki jest z prezydentem Erdoganem na czele, który niewątpliwie jest bardzo charyzmatycznym przywódcą i ma poparcie dużej części społeczeństwa. Nawet pogarszająca się sytuacja gospodarcza Turcji najprawdopodobniej nie będzie w stanie zawrócić kraju z tej ryzykownej, suwerennościowej, odważnej i podmiotowej polityki zagranicznej, gdyż w Turcji występuje nazwijmy to kult Erdogana i społeczeństwo jest w stanie wiele znieść w zamian za to, że Turcja będzie wzmocniała swoją pozycję na zewnątrz kraju. Reasumując, autorka uważa, że Turcja ma duże szanse zostać równorzędnym partnerem UE, która w konflikcie o Górski Karabach okazała bezsilność wobec Ankary.

Możliwe scenariusze stosunków UE – Turcja na tle konfliktu w Górskim Karabachu

W pracy podjęto dodatkowo próbę stworzenia przyszłych scenariuszy opisujących relacje Turcja – UE na tle konfliktu w Górskim Karabachu. Robert Lempert zwięźle podsumował proces tworzenia scenariuszy w następujący sposób: „praktyka scenariuszowa zaczyna się od wyzwania stojącego przed decydentami, szereguje najważniejsze siły

⁴⁵¹ A. Michalski, K. Strachota, *UE wobec Turcji...*, op. cit.

napędowe według ich poziomu niepewności i ich wpływu na trendy, które wydają się istotne dla tej decyzji, a następnie tworzy garść scenariuszy, które badają różne przejawy tych sił napędowych. Jak wskazuje Lempert, proces tworzenia scenariuszy składa się z kilku etapów, takich jak: identyfikacja problemu, określenie sił napędowych w oparciu o rozważenie zarówno poziomu niepewności, jak i wpływu na trendy, artykułowanie i tworzenie możliwych i prawdopodobnych scenariuszy”⁴⁵².

W analizowanym temacie wyzwaniem są: stosunki UE – Turcja na tle konfliktu w Górskim Karabachu, a siłami napędowymi są:

- Sytuacja w Górskim Karabachu
- Stanowisko Zachodu
- Procesy migracyjne
- Sytuacja gospodarcza Turcji i UE
- Sytuacja wewnętrzna Turcji

Scenariusz najbardziej prawdopodobny: **Turcja zostaje równorzędnym partnerem Unii Europejskiej**

Wariant A:

- Sytuacja w Górskim Karabachu – bez zmian
- Stanowisko Zachodu – bez zmian
- Procesy migracyjne – nasilone (UE potrzebuje wsparcia i pomocy Turcji)
- Sytuacja gospodarcza Turcji i UE – lekko pogłębiający się kryzys gospodarczy
- Sytuacja wewnętrzna Turcji – bez zmian (rządy Erdogana).

Jeśli w Górskim Karabachu sytuacja pozostanie nadal w zawieszeniu, naturalnym jest, że konflikt ten nie będzie oddziaływał w żaden sposób bezpośrednio na stosunki UE – Turcja, nie nastąpi ingerencja Zachodu, natomiast siłą napędową i decydującą, która może doprowadzić do uzyskania przez Turcję statusu równorzędnego partnera UE będą procesy migracyjne. I jest to bardzo prawdopodobny scenariusz, gdyż kraje unijne nie poradzą sobie z napływem uchodźców. Wśród neutralnych czynników wpływających na relacje Turcja – UE można wskazać lekko pogłębiający się kryzys gospodarczy, który jednak z uwagi, że gospodarka Republiki Turcji, jest ściśle powiązana z gospodarkami państw unijnych, nie

⁴⁵² Dong-ho Han, *Scenario Construction... op. cit.*, p. 44.

będzie stanowiła elementu osłabiającego pozycję Turcji w relacjach z UE. Ważnym czynnikiem jest stałość władzy w Turcji, która na najbliższe lata, wydaje się być stabilna.

Wariant B:

- Sytuacja w Górskim Karabachu – wznowienie walk między Azerbejdżanem i Armenią, zaangażowanie się Turcji po stronie Azerbejdżanu; Rosja próbuje „dogadać” się z Turcją w sprawie podziału wpływów na Kaukazie Południowym (bez działań militarnych).
- Stanowisko Zachodu – bez zmian (dezaprobata, obojętność).
- Procesy migracyjne – nasilone (UE potrzebuje wsparcia i pomocy Turcji).
- Sytuacja gospodarcza Turcji i UE – pogłębianie się kryzysu gospodarczego.
- Sytuacja wewnętrzna Turcji – bez zmian (rządy Erdogana).

Ponowny wybuch walk w Górskim Karabachu z całą pewnością spowodowałby zbrojne zaangażowanie Turcji w konflikt i najprawdopodobniej ponowny brak namacalnej reakcji ze strony Zachodu. Można przypuszczać, że również Rosja nie chciałaby się oficjalnie angażować w konflikt zbrojny i szukałaby ‘poza protokołem” dojściem do porozumienia z Turcją (z którą ma bardzo złożone relacje) w sprawie podziału wpływów w tym rejonie. Od skali konfliktu mógłby być uzależniony kolejny sukces Ankary, gdyż konflikt regionalny mógłby spowodować destabilizację na arenie międzynarodowej. Jeśli dodamy do tego, neutralny czynnik kryzysu gospodarczego, stałość władzy w republice Turcji i nasilające się procesy migracyjne, z którymi UE nie będzie w stanie sobie poradzić, to ten konflikt znacząco wzmocniłby pozycję Turcji w stosunkach z UE, która Ankarę może postrzegać jako groźną i nieobliczalną.

Scenariusz najmniej prawdopodobny: **Turcja zostaje członkiem UE**

Wariant A:

- Sytuacja w Górskim Karabachu – wznowienie walk między Azerbejdżanem i Armenią, bez zaangażowania się Turcji po stronie Azerbejdżanu. Rosja angażuje się militarne po stronie Armenii.
- Stanowisko Zachodu – bez zmian (dezaprobata, obojętność).
- Procesy migracyjne – nasilone (UE potrzebuje wsparcia i pomocy Turcji).
- Sytuacja gospodarcza Turcji i UE – pogłębianie się kryzysu gospodarczego.

-
- Sytuacja wewnętrzna Turcji – zmiana władzy, AKP i Erdogan nie są u władzy.

Bardzo mało prawdopodobnym scenariuszem jest wstąpienie Turcji do UE. Główną siłą napędową takiej sytuacji byłaby zmiana władzy - odchodzi Erdogan i AKP. Jeśli do rządów dochodzą środowiska euroentuzjastów, którzy powróciliby na drogę „zerowych problemów z sąsiadami”, to wybuch konfliktu w górskim Karabach nie spowodowałby zaangażowania Turcji, a jeśli korzystając z bierności Ankarę Rosja chciałaby ponownie wzmocnić swoją pozycję w tym rejonie i odzyskać monopol na spornym terenie, to angażując się militarnie jeszcze bardziej osłabiłaby pozycję Turcji na arenie międzynarodowej. Nasilone procesy migracyjne w tej sytuacji właściwie nie miałyby znaczenia, gdyż najprawdopodobniej nowe władzy tureckie doszłyby do porozumienia z UE bez stawiania nadmiernych wymagań. Natomiast mógłby mieć w tej sytuacji dość duże znaczenie kryzys gospodarczy, gdyż spora część społeczeństwa tureckiego popierała Erdogana i AKP i w imię zasad i wyznawanych wartości mogła znosić pewne niedogodności w tej materii, ale przy zmianie władzy nie byłaby już tak wyrozumiała.

Wariant B:

- Sytuacja w Górskim Karabachu – wznowienie walk między Azerbejdżanem i Armenią, bez zaangażowania się Turcji po stronie Azerbejdżanu, Rosja angażuje się po stronie Armenii
- Stanowisko Zachodu – zaangażowanie NATO
- Procesy migracyjne – nasilone (UE potrzebuje wsparcia i pomocy Turcji).
- Sytuacja gospodarcza Turcji i UE – pogłębianie się kryzysu gospodarczego
- Sytuacja wewnętrzna Turcji – zmiana ustroju, AKP i Erdogan nie są u władzy.

Kolejnym wariantem nieprawdopodobnego scenariusza jest splot wydarzeń opisanych w poprzednim nieprawdopodobnym scenariuszu (wariant A), dodatkowo wzbogacony zbrojnym zaangażowaniem ze strony NATO. Co w tej sytuacji doprowadziłoby do konfliktu międzynarodowego o charakterze globalnym. A jedynym krajem pokojowo nastawionym i nieangażującym się w walki zbrojne byłaby Turcja.

Wnioski

Zdecydowane zaangażowanie Turcji w konflikt w Górskim Karabachu potwierdziło mocną pozycję tego kraju w relacjach z UE, czego efektem był brak sankcji ze strony unijnej

instytucji oraz korzystne ustalenia dla Republiki Turcji, które zapadły na marcowym posiedzeniu Rady Europejskiej i zostały potwierdzone przez szefową Rady Europejskiej podczas Jej kwietniowego spotkania z prezydentem Erdoganem w Ankarze.

Stanowisko Turcji w konflikcie o Górski Karabach i tuż przed spotkaniem Rady Europejskiej w pełni oddają taktykę, jaką stosuje Turcja w polityce zagranicznej – agresywną, ale potrafiącą cofnąć się o krok.

Mocną pozycję w stosunkach z UE Turcja zawdzięcza problemom migracyjnym, których Europa bez pomocy i wsparcia ze strony Ankary nie rozwiąże. Jeśli dodamy do tego konflikty regionalne (jak np. konflikt w Górskim Karabachu), w których Turcja aktywnie uczestniczy, to z dużym prawdopodobieństwem można sądzić, że UE postawi na współpracę z Turcją a nie na prowadzenie z nią sporów. Nie znaczy to jednak, że Republika Turcji zostanie przyjęta w szeregi państw unijnych, gdyż przy obecnych rządach prezydenta Erdogana i AKP, nie ma na to szans - nie chce tego zarówno UE, jak i Republika Turcji. Turcja dąży bowiem do przeformatowania stosunków z UE, najwyraźniej nie jest już zainteresowana byciem drugorzędnym członkiem tej instytucji, a chce zostać jej równorzędnym partnerem na co, jak wskazują przytoczone w artykule argumenty, ma duże szanse.

Ponowny wybuch walk w Górskim Karabachu, tylko umocniłyby pozycję Turcji w regionie i poza nim oraz w stosunkach z UE. Przeprowadzona analiza i wysnute wnioski pozwoliły na pozytywne zweryfikowanie hipotezy badawczej.

Streszczenie:

Turcja w zdecydowany sposób, mimo dezaprobaty ze strony Zachodu, zaangażowała się militarnie i retorycznie w 2020 r. w walki o Górski Karabach, przyczyniając się do zwycięstwa Azerbejdżanu. Celem niniejszego artykułu jest przeanalizowanie aktualnej taktyki, jaką stosuje Turcja w polityce zagranicznej oraz wobec Unii Europejskiej na podstawie dwóch wydarzeń: konfliktu w Górskim Karabachu oraz spotkania Rady Europejskiej (analizie poddano lata 2020 – 2021); a także podjęcie próby prognozy dla stosunków Turcja – UE (w latach 2021 – 2026, gdyż okres ten zdaniem autorki będzie zdeterminowany zarówno przez nasilające się procesy migracyjne, jak i podmiotową politykę zagraniczną Republiki Turcji) i przedstawienie najbardziej i najmniej prawdopodobnym scenariuszy dla omawianych relacji. W pracy postawiono hipotezę badawczą: Turcja angażując się w konflikt w Górskim Karabachu i wzmacniając swoją pozycję w regionie, jednocześnie utrzymała dobrą pozycję negocjacyjną z UE i ma szansę zostać równorzędnym partnerem UE. W artykule znalazło zastosowanie podejście realistyczne, zastosowano metodę dedukcji i wykorzystano wybrane - pod kątem przedstawienia odmiennych stanowisk i opinii dotyczących konfliktu i polityki zagranicznej Turcji – oświadczenia, komunikaty,

komentarze, publikacje naukowe oraz materiały prasowe. Główny wniosek z przeprowadzonej analizy brzmi: Turcja ma duże szanse, aby stać się równorzędnym partnerem UE pod warunkiem, że w polityce krajowej nie nastąpią nieoczekiwane zmiany.

Słowa kluczowe:

Konflikt o Górski Karabach, Turcja, Unia Europejska, Rada Europejska, stosunki międzynarodowe, procesy migracyjne, sytuacja wewnętrzna Turcji

Key words:

Nagorno-Karabakh conflict, Turkey, European Union, European Council, international relations, migration processes, internal situation of Turkey

Bibliografia:

1. Adamczyk A., *Quo Vadis Turcjo - koniec europejskiego kierunku w polityce zagranicznej Turcji?* „Rocznik Integracji Europejskiej” 2017, nr 11, s. 263-277, DOI: 10.14746/rie.2017.11.19.
2. Ananicz S., *Samotność w cnocie. Ideologia nowoturecka w polityce zagranicznej Turcji*. Punkt Widzenia OSW, Warszawa, Nr 49, za: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_49_pl_samotnosc_cnocie_net.pdf. (1.06.2021).
3. Borshevskaya A., *Russia and Turkey in Nagorno-Karabakh: A recipe for long-term instability*, za: <https://www.mei.edu/publications/russia-and-turkey-nagorno-karabakh-recipe-long-term-instability> (11.05.2021).
4. Ciecierski M., *Chińskie zaangażowanie ekonomiczne w regionie Kaukazu Południowego na tle konfliktu azersko-ormiańskiego* za: <https://instytutboyma.org/wp-content/uploads/2021/01/M.-Ciecierski-Chi%C5%84skie-zaanga%C5%BCowanie-ekonomiczne-w-regionie-Kaukazu-Po%C5%82udniowego-na-tle-konfliktu-azersko-ormia%C5%84skiego-1.pdf> (11.05.2021).
5. Czaputowicz J., *Mapa współczesnego realizmu: realizm klasyczny, neorealizm, realizm neoklasyczny*, s. 25-41, za: <http://ptsm.edu.pl/wp-content/uploads/publikacje/teoria-realizmu-w-nauce-o-stosunkach-miedzynarodowych/J.Czaputowicz.pdf> (11.05.2021).
6. Dahl M., *Polityka zagraniczna Turcji – uwarunkowania wewnętrzne subiektywne*, *Studia Orientalne* 2019, nr 2 (16), s. 91 - 101, za: <https://doi.org/10.15804/so2019206> (5.06.2021).
7. Danforth N., *What did Turkey gain from the Armenia-Azerbaijan war?*, za: <https://eurasianet.org/perspectives-what-did-turkey-gain-from-the-armenia-azerbaijan-war> (11.05.2021).
8. Dong-ho Han, *Scenario Construction and Its Implications for International Relations Research*, *The Korean Journal of International Studies*, 2011, Vol. 9, No. 1, pp. 39-65; 2011 The Korean Association of International Studies. za:

- https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_21_1603
(4.06.2021).
9. European Commission, *Statement by President von der Leyen following the meeting with Turkish President Erdoğan*, za: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_21_1603 (4.06.2021).
 10. Gabuev A., *Viewpoint: Russia and Turkey - unlikely victors of Karabakh conflict*, za: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54903869> (11.05.2021).
 11. Helnarska K.J., *Podstawowe metody badawcze w politologicznych, pracach doktorskich* [w:] *Zeszyty Naukowe AON nr 3(76) 2009*, s. 316 – 328, za: <http://31.186.81.235:8080/api/files/view/40419.pdf> (11.05.2021).
 12. Kaushik A., *Turkey's role complicates Nagorno-Karabakh peace proces*, za: <https://www.wionews.com/opinions-blogs/turkeys-role-complicates-nagorno-karabakh-peace-process-350838> (12.05.2021).
 13. Kayaoglu B., *Nagorno-Karabakh conflict tests Turkey's hard power without diplomacy*, za: <https://www.al-monitor.com/originals/2020/10/turkey-russia-azerbaijan-armenia-nagorno-karabakh-conflict.html> (11.05.2021).
 14. Keddie P., *What's Turkey's role in the Nagorno-Karabakh conflict?* za: <https://www.aljazeera.com/features/2020/10/30/whats-turkeys-role-in-the-nagorno-karabakh-conflict> (11.05.2021).
 15. Komisja Europejska, *WSPÓLNY KOMUNIKAT DO RADY EUROPEJSKIEJ, Stan stosunków politycznych, gospodarczych i handlowych między UE a Turcją*, Bruksela, dnia 20.3.2021 r.
 16. Michalski A, Strachota K., *UE wobec Turcji – marchewka zamiast kija*, 2021, OSW, Publikacje/Analizy/Komentarz 2021-03-29, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-03-29/ue-wobec-turcji-marchewka-zamiast-kija> (9.06.2021).
 17. Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Górski Karabach: oświadczenie wysokiego przedstawiciela wydane w imieniu Unii Europejskiej*, Komunikat prasowy, 11.10.2020, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2020/10/11/nagorno-karabakh-declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-european-union/> (4.06.2021).
 18. Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Oświadczenie członków Rady Europejskiej*, 25.03.2021, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2021/03/25/statement-of-the-members-of-the-european-council-25-march-2021/> (4.06.2021).
 19. Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Oświadczenie UE–Turcja (18 marca 2016)*, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/> (15.06.2021).
 20. Repetowicz W., *Rozejm w Górskim Karabachu to nowy układ rosyjsko-turecki*, Defence24, 2020, [Relacja z Erywania], za: <https://www.defence24.pl/rozejm-w-gorskim-karabachu-to-nowy-uklad-rosyjsko-turecki-relacja-z-erywania> (11.05.2021).

-
21. Rösler J., *Turcja - w procesie ewolucji od mocarstwa regionalnego do wielkiego mocarstwa*, „Alcumena”, nr 1(1)/2020, s. 109-130, DOI: 10.34813/psc.1.2020.7 za: <http://alcumena.fundacjapsc.pl/index.php/alcumena/article/view/79/22> (26.05.2021).
 22. Strachota K., *Polityka zagraniczna Turcji*, OSW, odcinek podcastu, komentarze 2021 <https://open.spotify.com/episode/0shphSEhj1GoGIb154dH5F?si=85cb20c44a4c42c4&nd=1> (20.05.2021).
 23. Yalçinkaya H., *Turkey's Overlooked Role in the Second Nagorno-Karabakh War*, za: <https://www.gmfus.org/publications/turkeys-overlooked-role-second-nagorno-karabakh-war> (11.05.2021).